

Mehmed Münir Erteğün ve Kavânîn-i Tabî'yye

Tuba UYMAZ*

Öz

19. yüzyıl ile başlayan süreçte Osmanlı düşünürleri, Türk toplumunun temel problemlerini, Batı'nın bilim ve felsefesini alarak aşmaya çalışmışlardır. Böylece materyalizm, pozitivism ve evrimcilik gibi çeşitli felsefi akımlara yönelmişlerdir. Bu düşünürlerden biri olan Mehmed Münir Erteğün ise Herbert Spencer'dan çok etkilenmiş ve *Kavânîn-i Tabî'yye* adlı eseri Osmanlı Türkçesi'ne kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Herbert Spencer, Mehmed Münir Erteğün, *Kavânîn-i Tabî'yye*, evrimcilik.

Mehmed Münir Erteğün and Kavânîn-i Tabî'yye

Abstract

The process that began with the 19th century, Ottoman intellectuals, transferring Western science and philosophy, have tried to overcome the main problems of Turkish society. So they turned to various philosophical doctrine like materialism, positivism, evolutionism. One of these intellectuals that Mehmed Münir Erteğün was affected by Herbert Spencer and he translated Spencer's study to Ottoman Turkish named as *Kavânîn-i Tabî'yye*.

Keywords: Herbert Spencer, Mehmed Münir Erteğün, *Kavânîn-i Tabî'yye*, evolutionism.

---

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı. e-posta: tubauymaz1983@gmail.com

Batı karşısında savaşlarda uğradığı yenilgiler, Osmanlı Devleti'ni Batı'ya yönelmiş ve bunun bir sonucu olarak Batı'nın üstünlük nedenlerinden biri olarak görülen matbaanın kurulmasından sonra, mantık, astronomi, tarih, coğrafya, edebiyat, tıp ve felsefe kitapları basılmaya başlanmıştır (Doğan, 2006: 147).

Osmanlı düşünce tarihinde 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılın birinci çeyreği arasında kalan bu dönemde, Osmanlı düşünürleri, çeşitli alanlarda yoğunlaşan Batılılaşma etkinliklerinin bir sonucu olarak, Batı düşüncesini biçimlendiren, bilim ve felsefe alanındaki çalışmaları etkileyen materyalizm, pozitivism ve evolüsyonizm yani evrimcilik gibi felsefi akımlara yönelmişlerdir (Demir, 2007: 19- 22).

Fransa'da Jean Baptiste Pierre Antoine Lamarck (1774-1829) ve Etienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772-1884), İngiltere'de Charles Lyell (1797-1875), Charles Darwin (1809-1882), Joseph Dalton Hooker (1817-1911), Herbert Spencer (1820-1903), Alfred Russel Wallace (1823-1913), Thomas Henry Huxley (1825-1895), Almanya'da ise Ludwig Büchner (1824-1899) ve Ernst Heinrich Haeckel'in (1834-1919) eserleri, evrimcilik akımının oluşmasını sağlamıştır. Böylece bu dönemde, insanlığın karşılaştığı birçok sorunun çözümünde evrimcilerden yararlanma yoluna gidilmiştir (Demir, 2005: 77-78).

Herbert Spencer, ne materyalistler gibi her şeyin esasını madde ve kuvvete bağlayan ve ne de idealistler gibi ruha tutunan bir filozof değil, belki sadece tekâmül (evolution) felsefi akımını esas alan bir filozoftur. Beşeri bilginin hadiselerle münhasır olduğunu ve hadiseler aleminin esasında bilinemez bir şey bulunduğunu kabul eder. Alem başlangıçta madde, kuvvet veya hareket denilebilecek mütecanis bir şeyden ibarettir, fakat bu mütecanis şeyin mahiyeti malum değildir ve bilinemez. İşte bu şeyin tedrici surette tekâmülü ile önce gökteki yıldızlar vücuda geliyor. Organik alemin inorganik alemden türeyerek, organizmaların anatomik yapıları ve doğaları tekâmüle uygun olarak ayrımlaşarak meydana geliyor. Spencer için bu felsefi akım biyolojiden başlayarak psikoloji, sosyoloji, ahlâk ve beşeri meselelerde de geçerlidir (Adıvar, 2012: 98). Spencer'a göre, biyolojik organizmalar gibi toplumlar da basit yapılardan karmaşık yapılara doğru gelişir, bir içsel farklılaşma ve bütünleşme süreciyle çevrelerine uyum sağlar ve homojenlikten heterojenliğe doğru ilerler.

Evrin düşüncesini bütün insanî müesseselere uygulayan Spencer, her şeyin bir tekâmül neticesi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Cemiyetin evrimini basitten karmaşığa doğru dörde ayırmıştır. En basit cemiyetler, vahşilerin cemiyetidir. Sonra barbarların, daha sonra yarı medenilerin ve en sonunda da medenilerin cemiyeti gelir. Karakterleri bakımından da ayrıma tabi tutulan cemiyetler örfî (askeri) ve sınaî diye gruplaşır. Buna göre örfî cemiyetlerde hâkimiyet hükümdarlar, beyler ve askerlere aittir. Bunlar dar cemiyetlerdir ve terakkiye uygun değildirler. Sınaî cemiyetler ise gelişmiş cemiyetler olup burada fertler hür ve bireysellerdir. Kendi hayatlarını kendileri düzenlemekte serbesttirler. İdare sistemi demokratiktir. Cebir

ve şiddet bulunmaz. Fertler yapacakları işleri antlaşmalarla yaparlar. Spencer'a göre cemiyet sisteminin en yüksek derecesi sınaî cemiyettir. Medeniyetin gelişmesinde en müsait cemiyet budur (Korlaelçi, 2002: 135).

Osmanlı düşünürleri de tıpkı diğer düşünce akımları gibi evrimcilik akımının da, yerel sorunları çözecek ve yerel konuları aydınlatacak etkili bir araç olduğuna düşünmüşler, memleket meselelerine felsefi olarak bakabilmişlerdir (Demir, 2005: 33).

Türk toplumunun içinde bulunduğu duruma çözüm arayan düşünürlerden biri olan Mehmed Münir Erteğün (1883-1944), 1908 yılında İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Hariciye Nezareti'nde memur olarak görev aldıktan bir süre sonra, Bâb-ı Âli hukuk danışmanlığına atanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında İttifak Devletleri ile Rusya arasında yapılan Brest Litovsk Antlaşması'na katılan Osmanlı delegasyonunda yer almış ve sonrasında Kurtuluş Şavaşı'na katılmıştır. Lozan Antlaşması'na katılan Türk delegasyonunda hukuk danışmanı olarak da bulunan Erteğün, Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal Atatürk tarafından Milletler Cemiyeti'ne Türk gözlemci ve aynı zamanda Bern ortaelçisi olarak İsviçre'ye gönderilmiştir. Paris ve Londra'da da büyükelçilik görevlerinde bulduktan sonra 1934 yılında Washington Büyükelçiliğine atanmış ve görevini 1944 yılına kadar sürdürmüştür.

Bu makalede metni sunulan, Mehmed Münir Erteğün'ün, Herbert Spencer'dan yaptığı çeviri eser *Kavânîn-i Tabî'iyye*, 1911 yılında İstanbul'da kaleme alınmış olup 24 sayfadır.

Kavânîn-i Tabî'iyye adlı eserin girişinde kanunun ne olduğunu sorgulanmış ve bilinebilir olanla bilinemez olanın ayrılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bilinebilir olanlar, sınırlı ve şartlı, bilinemez olanlar ise soyut ve şartsız şeylerdir. Bu şekilde bilginin sınırları çizilmiş ve Spencer'ın görüşlerinin din açısından bir tehdit olarak algılanılmaması gerektiği ortaya konulmuştur. Bu metnin sunulmuş amacı, Türk aydınlarının memleket sorunlarını felsefi olarak tartışabildiklerini, bu sorunlara felsefi ve bilimsel temelde çare aradıklarını ve medeniyetimizi en ileri düzeye getirme isteklerini göstermektir.

Kavânîn-i Tabî'iyye

Kanûn, hâdisât arasında mevcûd bulunan münâsebet-i sâbite ve muntazama demektir. Binâenaleyh sunûf-i muhtelifeye âid hâdisâtın tâbî' buldukları kanûnların keşf ve isbât edilişlerindeki tertib, hadisât-ı mezkûreden her birinin hîn vukû'unda meşhûd olan münâsebet-i sâbite ve dâimenin tekrar vukû'uyla mütênâsibdir. Münâsebat-ı sâbite hakkındaki vukûfumuz ne derece ileri giderse gitsin, bu münâsebetlerden en ra'nâ bildiklerimiz, fikrimize en sık ve en ziyâde câlib-i dikkat bir sûretde ma'rûz bulunanlardır. Hâdisât-ı mütevâliyyede mevcûdiyeti farz

olunan sebât ve intizâm kısmen havâss-ı zâhire ve bâtinenin îanesiyle ma'lûm olan bir münâsebetin tekerrür-i vukû'una ve kısmen de münâsebet-i mezkûre-i ciddiyenin üzerimize de icrâ' eylediği te'sirin derecesine tâbî'dir.

Kavâninin keşf ve taharrisinde fikre rehberlik eden 'asıl bundan ibârettdir. Bu asla müteferri' ba'zı kavâ'id daha vardır ki anlarda bu teselsül daha bedîhi bir sûrette nümâyân olur:

Evvelâ: Hâdisâtın refâh ve saâdet-i şahsiyemize doğrudan doğruya taalluk eylemesi; muhitimize her vakit sâha-i vukû'a gelen birçok şuûn üzerimize de kâbil-i takdîr bir te'sîr icrâ' edemedikleri [5] halde diğerleri derecât-ı muhtelifede hazz veya nefretimizi mucîb olurlar. İşte a'zâ-i vücûdumuz üzerinde gerek iyi ve gerek fenâ ancak pek şiddetli bir his husûle getiren hâdiselerin kavânininin en evvel keşf ve isbât edilmesi emr-i tabî'dir.

Sâniyen: Aralarında bir münâsebetin vücûdu müşâhede edilen iki hâdiseden her ikisinin veyahut yalnız birsinin zâhir ve âşikâr olması; hâdisâtdan ba'zıları o kadar hafîdîr ki ancak dakîk bir tatbî' neticesi olarak anlaşılabilir. Diğer ba'zılarının ise şâyân-ı tedkîk bir ehemmiyeti hâiz olmadıkları görülür. Bir kısmı dahi dikkatimizi pek cüz'î bir sûrette celb eder. Hâlbuki ba'zıları o kadar büyük bir ehemmiyet ve şa'â'a ibrâz ederler ki bunlar kendilerinden dâire-i tetebbu'muza dâhil olurlar. Aynı şerâit tahtında ilkin keşfolunacak kavâninin bu son kısma, yani hâiz-i ehemmiyet olan hâdisâta müteallik olacağı vâreste-i kayd beyândır.

Sâlisen: Hâdisât arasındaki münâsebetin tekrar vukû' mutlaki; hâdisâtın gerek zaman-ı vâhidde zuhûru ve gerek mütevâliyen vukû'u itibarıyla bize ma'lûm oluşlarının sûretinde derecât-ı kesîre vardır.

Ba'zı hâdisât nazar-ı tefekkürümüze müddet-i medîde ma'rûz kaldıkları halde diğerleri ân-ı kalîl devam ile gaybûbet ederler. Diğer ba'zıları ise pek nâdir zâhir olurlar. İşte hâdisât-ı mezkûreden vukû'u nâdir bulunanların kavânini diğerlerinden sonra keşfolunur.

Râbian: Münâsebetin tekrar vukû' izâfesi; birçok hâdisât vardır ki ezmine ve emkine-i muhtelifede vâki' olurlar. Mütefekkir; muhîti [6] dâhilinde vukû'a gelmeyen hâdiselerin arasındaki münâsebeti - velevki ezmine ve emkine-i âhîren de besâitden 'ad olunsun - keşf ve idrâk edemez. Binâenaleyh şerâit tabî'îye-i muhîtiyenin, hâlet-i ictimâ'îye, sanâ'îye ve fenniyyenin nazar-ı dikkate olunması derece-i vücûbdadır. Çünkü bu 'adâd olunan nikât-ı nazar ba'zı hâdisâtın vukû'a gelip gelmemesinde veyahut tekrar vukû'unda küllî ehemmiyeti hâizdir.

Hâmisen: Hâdisât arasındaki münâsebet-i sâbitenin yani kanûnun keşfolunması kısmen bu hâdiselerin derecesiyle müteneâsibdir; esbâb ve şerâiti muğlâk ve müşevveş olan hâdisât arasındaki münâsebet o kadar hafîdîr ki, sebebi neticeye vasıl eden râbîta-i hakikiyyenin keşfi tecârib 'adîde ve mükerrere icrâ'sına vâbestedir. Bu

beşinci kâideden ta'mîm-i 'ilmî ve ta'bîr-i âherle keşf-i kavâninde basitten mürekebe doğru hareket edilmek lazım olduğu ve bizim kavâ'id-i ferî'ye süresinde gösterdiğimiz bu kâideyi (Auguste Comte) ta'mîm-i 'ilmiyenin ve keşf-i kavâninin yegâne asıl ve mebd-e kıyas etmekte hata eylediği tezâhür eder.

Sâdisen: Münâsebetin derece-i tecerrüdü; en evvel tanınan münâsebât, münâsebât-ı mücerrede değil, münâsebât-ı mukayyededir. Münâsebât-ı mukayyede ma'lûm olduktan sonra münâsebât-ı asliyyeyi ihâta ile gizleyen ahvâl ve şerâitden tecrîd için tahlil usulüne müracaat edilir.

Keşf-i kavâninin ikinci derecede tâbî' bulunduğu kavâ'id bu 'adâd olanlardan ibârettir. Havâs-ı zâhire ve bâtinemize icrâ'-i te'sîr eder, yani havâs-ı mezkûre vasıtasıyla vücûdiyye kesb-i ıttılâ' ettiğimiz münâsebât-ı sâbitenin tekerrür vukû' ve şiddet-i te'sîri [7] anların siyâk-ı vâhid üzere husûl-yâfte olması hakkındaki ma'lûmatımızı takviye edegeldiği gibi bu takarrür vukû' ve şiddet-i te'sîr dahi yukarıda beyân edilen şerâit ve kavâ'ide tâbî' olup 'alâ el'umûm kavâninin keşf ve isbâtının tertîb ve silsilesi şerâit-i mezkûreye tevfikân vukû'a geleceği neticesi tezâhür eyler. Şimdi ba'zı emsâle ile şuûn-ı hâriciyyenin evvelâ mevzû'-i bahs-i aslı, saniyen ana müteferri'-i zikri mesbûk kavâ'ide tatbiki ile derece-i sıhhatlerini ve bu kavâ'idten teşâ'ub eden diğer ba'zı kâideleri tahkîk ve mütâlâ' edelim:

Sâbit ve muntazam olmak üzere en evvel tanınan münâsebât mâddenin kabiliyet-i temass, mer'iyet, eczâ-i ferdiyyenin kuvve-i iltisâkkiyyesi, sıklet ... İlh gibi havâs-ı ma'lûmesi arasındaki münâsebâttir. Bir cismin gösterdiği mukâvemet cism-i mezkûrun irâde-i husûsiyyesinden, ve elde tutulan bir şeyin sıkleti zî-hayât bir varlığın te'sîrinden mütevellid bulunmasına hiç bir vakit ihtimal verilmemiştir. Bu münâsebât mâddî, basît, mer'î ve kesr el-vukû' şeyler olmasına binâen her vakit müşâhede edilir.

Hareketin bir takım 'âdî ve ma'lûm olan hâdisâtında dahi hâl bu vecihledir. Bir cisim istinâd ettiği mahalden müfârekat edince sukût etmiş basît, zâhirî ve mer'î bir hâdis'e olup her gece marûfdur. Binâenaleyh pek eski zamanlardan beri bu bir münâsebet-i sâbite ve muntazama olmak üzere tanınmıştır. Eğer tarih-i beşeriyette ecsâmın câzibe-i arza kapılarak merkeze doğru sukûta mütemâyil bulunması irâde-i husûsiyyetlerinden ileri geldiğine i'tikad [8] edilmiş bir devre varsa bunu biz bilemeyiz. Ancak bu gibi hâdisâtta bir 'âmel muhtârın icrâ'-i te'sîr etmekte olması i'tikadına münâsebâtın biraz müphem bulunduğu veyahut ahcâr-ı semâviyye sukûtu gibi esbâbı aşîkâr olmayan ba'zı hâlâtda mürâcaat edilmiştir. Diğer taraftan tıpkı yere sukût eden ecsâmın hareketine müşâbih ve mümâsil bulunan ecrâm-ı semâviyye harekâtı gibi harekâtlar birçok vakit te'mîn edilmeyerek kalmış ve kavânin matbûaları anlaşılınca kadar bir irâde-i muhtârenin eseri olarak vukû'a geldiklerine inanılmıştır. Taşın düşmesi ile bir kevâkibin hareketinden her ikisi de hareket olduğu halde esbâb-ı mücibeleri arasında farz edilen fark acaba bu hâdisâtdan birinin diğerine nazaran daha muğlâk veya mücerred olmasından

mı ileri gelmiştir? Hayır; mahreki kat'-ı nâkıs olan bir kevâkibin hareketiyle kat'ı mükâfi resm eden bir sehmin hareketi mukayese edilirse bunların arasında basîtlük ve mahsûsiyet itibarıyla bir fark görülmez. Ancak ecrâmın hareketindeki esbâb pek zâhir olmadığı gibi hareket-i mezkûrenin ta'kib ve tevâlisi de uzun vakte muhtaçtır. İşte bu hâl onların kavânine rabt edilmesinde gecikilmeye bâdi olmuştur. Mâddemizi isbât için kavânin-i hey'îyyeden her birinin müteallik olduğu hadisâtın kesret-i vukû' ve zâhiriyyeti derecesiyle mütenâsiben keşf edilmiş bulunduğunu isbât etmemiz kifâyet eder. Fî el-hakika evvelâ kamerin bir ay tarafındaki hareketi sonra güneşin hareket-i seneviyyesi daha sonra ecrâm-ı süflîyenin ve daha sonra da ecrâm-ı ulviyyenin kavânin-i hareketi keşfedilmiş olduğu ma'lûmunuz olan bir keyfiyettir.

[9] Hâdisât-ı felekiyye bir irâde-i muhtârenin te'sîriyle vukû'a geldiğine itikâd olduğu zamanlarda muhtelif cins ba'zı hâdisât-ı arziyye dahi pek basit oldukları halde yine aynı sûretle – yani bir irâdenin te'sîri ile oluyor diye – tefsir edilmiştir. Mesela suyla don bir derece-i harârette incimâd etmesi basit ve ma'lûm-ı nâs olan bir hâdise ise de bu münâsebet daha evvel kavânini keşf edilen hadisât kadar kesr el-vukû' olmadığı gibi esbâb-ı vukû' da diğerleri kadar aşîkâr değildir. Menâtık-ı hâre müstesnâ tutulmak şartıyla hemân her iklim bize muntazaman soğuk ile buz arasındaki münâsebeti arz eder. Fakat ilk ve son baharlarda ba'zı sabahlar 'ârız olarak vukû'a gelen (kırağı)lara ircâ'-i nazar edildikde bunların mikdâr-ı harâretle zâhiri ve mahsûs bir derecede münâsebetleri olmadığını müşâhed ederiz. Fî el-hakika hissimiz başlı başına bir alet-i vesâite takdir olamayacağından bir vahşi için "fahrenheit" mikyâs ül-harâresindeki 23 derece ile incimâd-ı miyâh arasında bulunan münâsebetin idrâkî 'adim-ül-imbkândır. Bundan hâdise-i mezkûrenin birçok vakitler esbâb-ı şahsiyyeye atfedilmesindeki hikmet anlaşılıyor. Aynı hâl rüzgârlar için vâkî' olmuş ve onların ittürâdsızlıkları ve esbâb-ı mücebelerindeki hafâ müddet-i medide münhasıran hurâfât îanesiyle izâh edilmelerini icâb etmiştir.

Gayet basit birçok hâdisât gayr-ı uzviyyedeki kavânin henüz idrâk edilmediği bir zamanda daha güç ve tabi'aten daha muğlâk ba'zı hâdisât-ı uzviyyenin kanûnları keşfedilmişdi. Hayvânâtda dâimen tüyler ve kanadlar ile gaganın ve dört ayak ile dâhilî bir [10] iskeletin birlikte bulunması akvâm-ı vahşiyenin her zaman ve el yevm matla' buldukları bir hâdisedir. Eğer bir vahşi, dişli bir kuş ve tüyü kanadlı bir zât-üs-sedye görse idi en mütefennin bir hayvân-şinâs kadar düçâr-ı hayret olurlar. Fakat intizâm ve münâsebetleri eskiden beri ma'lûm bulunan bu hâdisât ile kanûnları ilm el hayâta ancak pek çok zaman mürûr ile münkeşif olabilen diğer bir takım hâdisât arasında tabi'aten hiç bir fark yoktur. Aded-i lebeniyye ile iki adet lukme-i kafanın ve fikarât ile esnâh içinde merkûz esnânın ve başdaki boynuzlar ile geniş getirmenin dâimâ terâfuk zaman Âdemdeki avcılarının bile bildikleri bir takım münâsebât idi. Nebât-şinâs ezhâr ferâşiyye ile yassı bir kabuk içindeki büzür arasındaki mevcûd münâsebet hafiyeye-i idrâkden acizdir. Âlemin münâsebet mezkûreye

ve ona müşâbih diğer münâsebâta itlâ'ı tıpkı vahşinin falan cins bir yaprak ile ona 'âid ağacın haşebi arasındaki nisbete vukûfu gibidir. Hey'et-i umûmiyyesi funûn-u uzviyyeyi teşkil eden bu gibi birçok münâsebât-ı muntazâmenin evvel-be-evvel ma'lûm olması kesret vukû' ve şiddet te'sîrden ileri geliyor. Gürce öten bir kuşun savtı ile onla sâlih atlar arasındaki münâsebâtın bilinmesi müşkül bir mesele ise de nisbet-i mezkûrenin ciddiyeti câlib-i dikkat ve ma'lûmiyeti hâcet ve refâhiyyet-i şahsiyyemize râci' bir keyfiyyet olduğundan her şeyden evvel bunu halletmekten başka çaremiz yoktur. Diğer cihetten aynı cinsde 'âid ve keزالık hayvân ve nebâtda kesr el-vukû' diğer ba'zı münâsebât [11] ihtiyâcâtımıza o kadar taallukları bulduklarından veyahut câlib-i dikkat olmadıklarından – asırlarca mechûl kalmıştır.

Eğer işin bu hâl-i ibtidâisinden müfârekat ve daha müterakkî bir derecesine ircâ' basar fikret ederek 'ulûmu teşkil eden ve ancak havâss tarafından ma'lûm olan kavâninin edvâr ve silsile-i inkişâfını tafahhus edersek onları dahi keşf olunmalarında tâbî' oldukları tertibin uzun uzadıya bast ettiğimiz kavâ'id ve şerâite tevfikân ta'yin edildiğini görürüz. Buna kanâat hâsil etmek için bâlâda izâh olunan kavâ'idden her birisinin ayrı ayrı icrâ' ettikleri te'sîrâtı gözden geçirelim:

Doğrudan doğruya muhâfaza ve idâme-i hayâtımıza müteallik kavâninin bizi ancak bilvâsıta alakadar eden kavâninden evvel keşf olduğu tarih 'ulûmda müttefik 'aliyye bir meseledir. Akvâm-ı vahşiyenin, zamanı safahât-ı kamerle ta'yin ve emr-i mübâdelelerinde herhangi bir cins metâ'dan bir mikdârı cins-i diğerden müsâvî bir mikdâr ile teâtî etmeleri, 'ulûm-u riyâziyyeyi teşkil eden kemiyet ve müsâvaât fikirlerinin ihtiyâcât-ı şahsiyyenin sevkiyle münkeşif olduklarını isbâd eder. Hesâb kavâ'idini şekil eden münâsebât-ı 'umûmiyyeyi âdâd fikr-i beşere ibtidâ-i mübâdele esnâsında sünûh ettiğinde zerre kadar şüphe yoktur. Hendesede dahi hâl bu merkezde idi. Hendesenin Avrupa lisanlarında mukâbili olan (geometri) kelimesinde istikâkî bunun 'an-âsl taksîm-i arazi ve inşâi mesâken husûsunda mâbih-il-tatbîk olan kavâ'idden bahseder bir fen olduğunu gösteriyor. Fen makinesinin kavâ'id-i ibtidâiesini teşkil [12] eden terâzû ve manivelanın havâssı ihtiyâcât-ı ticâriye ve ma'mûriyyenin sevkiyle pek erken ma'lûm olmuş ve kanûnları bulunmuştur.

İbâdet-i dîniyye zamanları ile mevâsim-i zer'iyyenin lüzûm-ı ta'yîni insanlara en basît olan edvâr-ı hey'iyyeyi buldurmıştır. Sanayî ma'deniyye-i kadîmede tesâdüf ettiğimiz ve hele kimya hakkındaki ilk ma'lûmât-ı alat ve edevât sanâ'iyyenin istikmâli zemininde vukû' bulan tahriyyât neticesi olarak tevellüd etmiştir. Bilhusûs daha eski zaman kimyasını nazar-ı tedkîke alırsak menâfi'-i şahsiyyenin tâkat-i ber-endâz kuvveti ba'zı cins terkibâtın keşfi için insanlara neler yaptırdığını pek kolay görürüz. Asr-ı lâhik dahi bu kabîl misallerden hâllî değildir. (Guyana) seyâhatnâmesinde (Humboldt): "Kati'ât sâire-i 'âlemde olduğu gibi burada dahi 'ulûmun fikri beşeri işgale derece-i liyâkatları, onların refah ve saadet-i cemiyet-i evvelerine doğrudan doğruya icrâ' edebildikleri te'sîre göre takdîr olu-

nur” diyor. Hatta misyonerlerden biri meşârün-ileyh sormuşdur: “Moskitolar tarafından parçalanarak yutulmayı göze alıp buraya bilhassa kendimize ‘âid olmayan bir takım arâzi-i hâliyyeyi mesâhe ve istikşâf maksad-ı yegânesiyle geldiğimize nasıl inanmalı?” İngiltere havâli-i sahiliyyesi bu gibi ba’zı misaller i’tâ eder: Hiç bir tarih tabî’î merâkiyesi yoktur ki deniz suyu ile dolu bir kapta muhafaza etmek veya mikroskopla tedkik eylemek için ba’zı hayvan ve nebât-ı bahriye ile geçirmek maksadıyla deniz kıyılarında dolaşırken tesâdüf ettiği balıkçı ve kayıkçıların nazar-ı istihkârına hedef olmasın. Bu adamların istihfâf câhilâneleri o kadar [13] kuvvetlidir ki birçok pare vaad edildiği halde ağlarında kendileri için hiç bir kıymeti olmayan süprüntüleri bahşetmeğe muvafakat etmek istemezler. Her vakit beraber yaşadığımız eşhâsın muhâverâtı hatırlarımızda iken delâil bulmak üzere ne için uzaklara gidiyoruz? Halkın ihtiyâcât-ı hayâtiyyeye elverişli bir fen ‘amelî tahsiline karşı meyl ve arzu göstermeleri ve doğrudan doğruya tatbikât ve ameliyâta teallikî bulunmayan tedkikât nazariye-i fenniye ile istihzâ etmeleri kavânînin keşfolunmalarında tabî’ buldukları silsilenin, refah ve saadet-i beşeriyyeye irtibâtları ile mütenâsib olduğunu isbâta kâfidir.

Câlib-i dikkat hâdisâtın kavânîni o kadar şâyân-ı tedkik olmayan hâdiselerin kavânîninden evvel keşf edilmiş olduğu külfet isbâtdan vârestedir. Gerek ibtidâ’î insanlar ve gerek çocuklar tarafından meşhûd olan eşyadan büyük ve nazara çarpıcı olanların havâssı küçük ve nazari davet etmeyen şeylerin havâssından evvel o eşyanın münâsebât-ı zâhireleri, münâsebât-ı hakikiye ve batınelerinden akdem fark ve temeyyüz edildiği bir defa kabul olununca terakkiyât vâka’î âhîrede dahi silsile-i keşfiyât, beyn el- hâdisât meşhûd olan münâsebâtın derece-i ehemmiyet ve ‘azametine tebe’an telâhuk eylediğini teslim eylemek zarûrîdir. Bundan nâşidir ki tadrîcen evvelâ pek câlib-i dikkat ve vâzih olan ve bir aylık müddeti teşkil eden devr-i kameri, ba’de daha az câlib-i dikkat olan ve sene dediğimiz devri teşkil eden hâdiseler, ondan sonra daha az mahsûs olan ve edvâr-ı nücümüyyeyi husûle getiren hâdiselerin münâsebât ve kavânîni-i matbûaları bulunmuş ve daha sonra da kamerin müteâkib husûfları arasında cereyân eden zaman zarfında vukû’a gelen hadisât ile (episikl) ve (eksantrik) nazariyyâtını vücûda getiren hâdisâta ‘atıf nazar-ı dikkat edilmiştir. İlm-i hey’et-i cedîde ise heman hiç belli olmayan hâdisâtından bahs ediyor. Mamafih ilm-i mezkûrun mevâd mebhûs-ün’anhâsi içinde kevâkiben hareket-i mihveriyesi gibi basît şeyler dahi vardır. Hikmet-i tabî’iyyeye intikâl edilince: pek kadîm zamanlarda sandalların isti’mâl edilmeleri muvâzenet mâyiâta müteallik ba’zı hadisâtın bir sûret ameliyede ma’lûm olduğunu tazammun ediyor ki bu hadisât yalnız tecrübe ile bulunamayan diğer ba’zı muvâzenet hâdisâtından nefes alamaz da daha müsevvedir. Bununla beraber muvâzenet mâyiâta müteallik bulunan bu hadisât nazar-ı, mütâlâ’amıza kendiliklerinden ma’rûz bulunur. (Arsimed)’in hallettiği kesâfet-i izâfiye mesâili (Toricelli)’nin izah ettiği tazyîk nesîmî mesâili ile mukôyese edilince - ki bunların her ikisi de mâhiyyet şey’i vâhid demektir - birinin diğerinden evvel bulunması ne refah şahsımıza taalluk itiba-

rıyla mezkûr iki hâdis arasında bir fark bulunmasından, ne kesret vukû' cihetiyle bir tefâvütden ve ne de birinin diğerinden az veya çok basit olmasından münbais olmayıp belki birincide sebep-i neticeye vasleden rabitanın ikincidekinden daha aşikâr ve zâhir olmasından ileri gelmiştir. Keyfe mettefak irâd edilebilecek emsileden ra'd eyleyerek, yağmur ile bulut, ve ilh, arasındaki münâsebât nazar-ı dikkate bizzat ma'rûz bulduklarından aynı cins münâsebet-i saireden çok evvel anlaşıl-
mışdır. Hayâtın eşkâl [15] hurdebînîsinin ve ona müteferri' bütün hâdisâtın keşfi pek son zamanlarda vukû'a gelmesi – alelade gayr-ı mahsûs olan münâsebât her ne kadar muhtelif nikât nazardan caktan beri ma'lûm olan diğer ba'zı münâsebaten müşâyaa ise de – onların bize ma'lûm olması için şerâit ve ahvel muhitenin lüzüm tebeddül ve tahavvülüne misâl olarak irâe edilebilir. Ancak burada tafsîlattan sırf nazar ederek fûnûnun çok câlib-i dikkat hâdisâtından az câlib-i dikkat hâdisâta intikal sûretiyle terakki edildiğini isbât için bugün hikmet şinâsın, kimyagerin ve ilmi ve zâif alelade ilminin iştigal ettiği taharriyyâtı muhakeme etmek kifayet eder.

Eğer ba'zı hâdisât hayâtîyyeyi yekdiğeriyle mukayese edersek bir münâsebetin tekrar vukû'a mutlaki münâsebet mezkûredeki sâbitin ve intizamın geç veya erken tanınmasına ne derece te'sir ettiğini görürüz. Gerek insanlarda ve gerek hayvanat sairede curûh ile mevt arasındaki münâsebet-i sâbite ve muntazama bir sebep tabî'i neticesi olmak üzere telakki edildiği halde hastalıktan sonra vukû'a gelen vefeyât bir çok zamanlar esbâl nâfeuk el-tabî'iyeden tevellüd ettiğine itikâd edilmiştir. Kezalik emrâz-ı nâdire cin ve şeytana ve fakat ma'rûf ve kesir-ül-vukû' hastalıklar esbâb tabî'iyeye haml ve isnâd edilmiştir. El-yevm köylülerin nezle vasâire gibi hastalıkların esbâbı tabî'iyeden ileri geldiğine ve emrâz-ı nâdire hakkında büyü ve sihirlere itikâdlar, bu zehâb-ı bâtılın zamanımızda bile baki olduğuna delildir. Eğer misallerimiz için hikmet-i tabî'iyeye müracaat edersek mezbût tarih olan [16] edvârda bile kasırgayı deniz perilerinin vücûda getirdiğine itikâd olduğunu görürüz. Fakat yine aynı türlerde güneşe veya harâret sun'iyeye arz edilen soyun kuruması hiçbir sebep mē-fevk mâ-fevk el-tabî'iyeye isnâd edilmemiştir. Hâlbuki soyun kuruması tabî'iyet-i kasırgadan daha karışık bir hâdis ve ondan daha garip bir harekettir. Fakat soyun kuruması vukû'at tûzmerreden olup pek kadim zamanlardan beri tabî'i bir hâdis olmak üzere tanınmıştır. Kavs-i kuzah ile kuyruklu yıldızların havâsımız üzerinde husûle getirdikleri te'sir dahi böyledir. Kavs-i kuzah diğerinden daha müşevveş bir hâdis iken ekser el-vukû' olduğundan dolayı zuhûru yağmur ile güneşin vücûdiyye mütevakkıf olduğu anlaşılmalı ve fakat kuyruklu yıldızlar gazab-ı ilahîye ayet ve alamet olmak üzere telakki edilmiştir.

Katiât arzın aksâm gayrı sahiliyyesinde sakin ahali müddet-i medîde cezr-i medden bîhaber kaldıkları gibi memâlik-i hârre sekencesi de şimâlin sert kışlarını duymamışlardır. Şu iki misal kesret vukû' nisbinin kavâninde derece-i te'sirini irâeye kâfidir, menâtik ve nevâhî asliyelerinde hayvanatın ne şekil ve ne de adetleri daimi merak olmadığı halde diğer mahallerde halkın hayret ve bazen dehşeti mu-

vaccib olarak ejderha gibi kıyas edilmişlerdir. Bu hal dahi keşf-i kavânin husûsunda hâdisâtın kurbîyyet ve bu'diyyeti kanûnlarının keşf ve isbâtı silsilesinde ne derece ehemmiyeti olduğunu müspet birçok emsale ihtâr eder. Ma'hazâ ta'mîm-i ilminin terakkisi hâdisâtın mekânda işgal ettikleri mevki'den ziyade zamanda [17] işgal ettikleri mevki'e göre ta'yin eder. Bir de nadiren zuhûriyata olan veya asla vaki olmayan hâdiseler münhasıran terki/terakki medeniyet sebebiyle kesr el vukû' bir hale gelir. Asâ veya esliha isti'mâlinde havâss ve fevâidi gözüken manivela hakkında vahşinin hâsil ettiği fikir şüphesiz pek müphemdir; ani mahdûd ba'zı mahallerde tatbîk ile ba'zı netâyicini görür. Fakat tekerlek ile dengelik planga ile (Arşimed) tulumbasının havâsı terakki sanâyi' vasıtasıyla az çok münteşir oldukça gerek bil-tecrübe ve gerek bizzat ıslah tezyîd ettiğimiz vesâit tefekkürîye ile adem kadîmce meçhul ve ma'dûm hükmünde bulunan ba'zı havâss-ı kimyevîyeye muttali' olduk. Sanâyi' muhtelif terakki ettikçe bize birçok ecsâm cedîde ve dolayısıyla kavânin keşfettirdi ki bunları âbâ ve ecdadımız hiç bir vecihle bulamazlardı. Şu zikrettiğimiz misaller ile karie tevârid edecek emsâle, mevâd-ı ibtidâiyenin terâkümü ve ancak cem'îyyât mütemeddinede tesadüf edilebilecek mahsulât ve vesâit muhtelif yeni bir takım münâsebetin keşfi imkânını ve onları tecrübe edilmeğe daha salih ve nev'ummâ kesr-el vukû' kılarak ta'mîm etmekteki sühûleti tezyîd edeceğini isbât eder. Fazla olarak ilm-i iktisâdda mevzû'-u bahs olan hâdisât gibi bizzât cemiyetin arz ettiği hâdisât düvel mütemeddinede kesr el-vukû' ve binâenaleyh kabil ikdaktır; halbuki az müterakki olan akvâmda farkına varılmayacak derecede nadir zuhur eder, veyahut hiç müterakki olmayan hey'ât ictimâiyede zuhûr bile etmez.

[18] Şerâit-i sâire haylûlet ettiği takdirde kavâninin keşf ve isbât edilmesindeki tertîb anların karışıklıkları, derecesine göre ta'yin edeceği bedihîdir. Hensesede hutût-u müstakimenin havâssı hutût-u münhaniyenin havâssından evvel ma'lûm olduğu gibi dâirenin havâssı kat'-ı nâks ve kat'-ı mükâfnin havâssından evvel fark edilmiştir. Bunun gibi hutût münhariniyeyi basîte muâdelâtı nutût münhaniyeyi muzâafa muâdelâtından evvel bulunmuştur. Müsellesât-ı müsteviye, basîtliğinden dolayı müsellesât-ı kürevîyeye takdîm etmiş, sutûh ve ecsâm-ı müsteviyenin usûl ta'yin mesâhası sutûh ve ecsâm münhaniyenininkinden evvel halledilmiştir. Mihânik de böyledir: Harekât-ı basîte kavânini harekât-ı münhaniyye kavânininden akdem keşfedilmiştir. Kafaları ve kolları müsâvî olan terâzuların havâssı gayr-ı müsâvî olanların havâssından evvel ve sath-ı mâil kanûnu kendisinin bir nev'-i tatbîki demek olan vida kanûnundan evvel bilinmiştir. Kimyada vukû'a gelen terakki ecsâm-ı basiteden ecsâm-ı mürekkebe ve ecsâm-ı mürekkebe-i gayr-ı uzviyyeden ecsâm-ı mürekkebe-i uzviyyeye intikâl sûretiye vâki' olmuştur. 'Ulûm 'âliyede olduğu gibi şerâit tecrübiyenin müşevveş bulunduğu mevzû'lar da inkişâf kavânin silsilesi az karışık olandan çok karışık olana geçmek sûretiyle vukû'u bulur.

Yine, fikrin münâsebet mâddiye ve mukayyideden münâsebât-ı mücerredeye ve az mücerred olan münâsebâtdan çok mücerred olanlara intikâl ettiği umûr

bedihiyedendir. Adâd mukayyede tatbik sutetiyle başlayan ta'dâd ibtidâi kavâidi â'dâd mücerredeye muntabık ilm-i hesâba [19] takaddüm ettiği gibi â'dâdın münâsebât kemmiyet muayyeneleri mübâhese maksûr olan ilm-i hesâb dahi işbu münâsebâtın münâsebâtdan bâhis bulunan cebirden evveldir. Nesâb el-ameliyyât dahi gerek tecerrüd ve gerek tertib keşf noktâ-i nazarından cebirden sonra gelir. Makinede kuvvetlerin manivela ve sath-ı mailde meşhûd olan münâsebât mukayyedeleri, tahlil ve terkib kuvâ kanûnlarının ifâde ettikleri münâsebât mücerredenin keşfinden evvel tanınmış ve (Newton)'un isbât ettiği kavânin salise-i hareket anlaşıldıktan epeyce bir vakit sonradır ki bunların daha mücerred olan atalet kanûnu idrâk edilebilmişti. Hikmet ve kimyada böyledir. Evvelâ şerâit ecnebiye ile mahlût bulunan hakikatler, husûsî hâdiseler ve onların sunûf husûsiyesi nazar-ı itibâra alınmış ve sonra o hakikatlerle birlikde bulunub fakat aslı hâdisenin hudûsünde müessir olmayan ahvâl ve şerâit tefrik edilmiş ve bu sûrette daha umûmî hakâike destres okunmuştur.

Nefs el-emir de gayet uzun bir müddet zarfında ve muğlak bir sûrette husûle gelmiş olan tekamül fikriyenin alâ vech-el-ihtisâr tasvîr ettiğimiz hülâsası "sunûf-ı muhtelifeye aid kavâninin inkişâf itibarıyla tâbî' oldukları tertib bir değil birçok kuyûd ve şurûta tâbî' bulduğu "hakkında evvelce kabul el tahkik kabul ettiğimiz kaideyi (apriori) hakikathane mutâbakatı delaletiyle teyîd ediyor. Muhtelif cins münâsebeti müte'âkiben ta'mim etmek yalnız onların cinsi vaz'iyetlerindeki tefâvütten ileri gelmiş olmayıp belki zaman ve mekânda sâbûr muhtelifede mevzû' [20] bulunmuş olmalarından, tefekkür ve mütâla' edilmeğe derece-i isti'dâdlarından ve üzerimizde sâbûr-u muhtelifede te'sir hâsil etmelerinden münba'isdir. İşte bu şerâit-i muhtelif eşkâl gayr-ı mütenâhiyyede tereküb ve imtizâ' ederek kavânine vukûf hâsil edişimizin sûret ve şekline te'sir eder. Ehemniyet, mer'iyet, tekerrür vuku' nisbi, besâtet, mevcûdiyyet mukayyede gibi husûsâtın derecât-ı muhtelifesi nazar-ı dikkate alınmak lazım gelen avâmil ve müessirât olup bunların dâimâ muhtelif nisbetlerde tereküb ve imtizâcları gayet muğlak olan tekamül fikriyi vücûda getirmiştir. Hâdisât arasındaki münâsebetin kavânine ircâ' edilmesi tertibinde icrâ-i te'sir eden ma'dûd esbâl taliyenin vücûdu kesb-i bedâhet edince onların dahi tâbî' bulunmaları lazım gelen bir münâsebet-i ahirenin [kanûn] vücûdu lüzûmu tezâhür eder. Kavâninin, ta'bir âhirle bey el hâdisât mevcûd olan münâsebâ-ı sâbitenin erken veya geç keşfini icâb ettiren ahvâl, münâsebât mezkûrenin fikrimiz üzerinde husûle getirdiği te'sirâtın şiddet veya kesret vukû'undan mütevellid olmasından (ta'mim)in hareket-i müterakkiyesi ilm-i ruhun bir kaide-i esasiyesi üzerine ibtina eylemekte olduğu istintâc olunur. Binâenaleyh gerek usûl-u anî ve gerek usûlle mi kavâninin keşfedilişlerindeki tertib hâdisât arasındaki münâsebâtın icrâ' ettiği te'sirin şiddet ve tekerrür vukû'u derecâtına nazaran ta'yîn ettiğini gösteriyor.

Fikr-i beşerin mâzide ta'kib ettiği hatt-ı, hareket hakkında mütâla'ât mesrûdemizden sonra, ma'lûmât hâzıra vasıtasıyla, müstakbelde fikr-i beşerin ne

vecihle hatve-endâz terakkî olacağını [21] tedkik ederim: Evvela şunu söyleyelim ki kavâninin umûmiyetine [yani her bir hâdisenin bir kanûna tâbî' olacağına] meyl i'tikâd asırdan asıra tezâd etmiş ve zaman-ı vâhidde veyahûd müte'âkiben vukû'a gelen hâdisât bu intihâ içinde insanlar, sûret dâimedede, kanûnu keşf olunmamışları ele alıp, kanûnu keşf olunmuşlar adedine idhâl etmekle meşgûl bulunmuşlardır. Binâenaleyh zâlik kavânini fi el-hâl mechûl bulunan hâdisâtın adedi güne terâkus ve ma'lûm olanların mikdârı tezâyüd etmiş bakılırsa kanûn matbû' aleyhi olmayan hiç bir hâdisa bulunmayacağı ihtimâli artar. Eğer adedle ifade ederek bilfarz yüz hâdisenin bir nizâm-ı sâbit tahtında rûnümâ olduğu görülünce geleceği hakkında bir his uyanır. Nizâm ve sebâtına itlâ' hâsıl ettiğimiz hâdisâtın adedi böyle balığ olursa o vakit her hadisâtın sâbit bir kanûna tabiyatı zarûri olduğunda şüphemiz kalmaz.

İnsanları tecrübe bu neticeye pek geç ve gayr-ı mahsûs bir sûrette îsâl etmiştir. Gerek aynı zamanda ve gerek birbiri ardı sıra husûle gelen hâdisâtde bir sebât ve intizâm bulunduğuna fikr-i beşeri mütmeîn kılan şey serd ettiğimiz esbâba bir 'ilm sarîh taalluk etmesi değil ancak esbâb-ı mezkûrenin vücûda getirdiği bir i'tiyâd-ı fikridir. Mahsûsât ve mukayyedâtdaki sebât ve intizâmı görerek sebât ve intizâm hakkında bir fikr-i mücerred yani kanûn-u fikri hâsıl olmuş ve mürûr-u zaman ile bu methûm daha ziyâde kuvet ve vuzûh kesb etmiştir. Tahsîs-i hâdiset tabî'ye [22] hakkında ma'lûmât ve sa'yıya mâlik olanlar ile erbâb ilm için bu hâl vâki' olmuşdur. Riyâzî, hikmet-i şînâs, hey'et-i şînâs, kimyager ilh selefleri tarafından cem' edilen ma'lûmâtı tevârüs ve kendileri dahi gerek keşfiyât cedîde icrâ'sı ve gerek ma'lûmât kadîmenin tahkîki ile kanûn hakkında 'avâm-ı nâsdan ziyâde itminân hâsıl etmişler ve bu itminân yalnız kuvvede kalmayıp belki tahûkât cedîde icrâ'sında bir müşevvik olmuştur. Bu efkâr münevvereshâbı her nerede sebebi mechûl bir hadise görseler hâdisât sâirede hakim olan tedkik, mukayese ve tecrübe icrâ'sına girişirler. Hâdis-e mezkûrenin tâbî' olduğu kanûnu keşf edince kanûnun umûmiliğine olan i'tikâdleri bir derece daha kuvvet bulur. Bedâhetin hükm ve nüfuzu ve ilmin kudret ve satveti o kadar büyüktür ki taallim tabî'atda biraz ilerleyen kimse için, kanûnsuz bir hâdiseye inanmak deneyeceğim, belki böyle bir şeyse tahayyül ve tevhim etmmek böyle müstehildir.

Mütefekkinin cedîdeyi felasife-i kadîmeden temyîz eden, her şeyde bir kanûn aramak adeti bütün insanlara da serayit edebilir. Yeni bir şey keşf edilmeden ol anın hakkında serd edilen faraziyâtın bilahine nısf el emirde mutâbakatı tabîyye üzerinde bî beşerin günden güne tezâyüd eden tahakkümü ise vâkıf olmayan kimselere ta'mîm 'ilminin ve bundan tevellüd eden ma'lûmatın kıymetini gösterir. Terakkî-i ma'ârif, şimdiye kadar bir kaç kişiye münhasır kalan kavanin hakkındaki ma'lûmatı bütün efrâd-ı nâsa dâimâ neşr eder. [23] Bu halin devamı bir gün ukalânın mezhebi bütün nev'-i beşerin mezhebi olacağını işaret etmektedir.

"Bizzât keşf-i kavânin husûsunun dahi kanûna tâbî' olduğu" beyân edilirse kanûnun umûmi olduğu yani her şey ve her hâdisenin bir kanûna tâbî' bulunduğu

gün gibi aşikâr olur. Ve bundan henüz ba'zı hadisâtın kanûnlara ircâ' edilmediği halde ne için sairlerinin kavânini keşfolunmuş bulunduğu anlaşılıyor. Kavâninin keşf edilmelerindeki tertibin anların tekrar vukû' ve şiddet te'sirleri ile mütenâsib oldukları ve mühim, şâyân-ı dikkat, basit ve mahsûs olan hadisât daha sık ve vâzih bir sûrette tekrarımıza ma'rûz buldukları için evvel-be-evvel ma'lûm ve münkeşif oldukları halde nâdir el vukû', az mühim, az câlib-i dikkat, çok müşevveş ve çok mücerred daha ba'zı hâdisâtın kavânini mechûl bulunacaktır. Ba'zı defalar meydan muârazaya konulan bir eşkâl dahi bu sûrette hal olunmuş bulunuyor: Kavâninin 'umûmiyeti niçin alelen kat'î olarak tesis etmediği sorulursa buna, çünkü daha bir takım hâdiseler vardır ki tertib inkişâf itibariyle anların süresi henüz gelmemiş ve onlara kanûnun en sonra tatbik edilmesi zarûri bulunmuştur, diye cevap veririz. Bugün bizim tekrar vukû'a geleceğini haber verebileceğimiz ahvâl eşya şimdi mevcûd ahvâl-i eşyanın aynıdır. İlm el hayât ve ilm el ictimâ'nın zaman-ı vahidde veya müte'âkiben vukû'a gelen ba'zı hâdisâtı henüz kavanine ircâ' edilmiş olmasından hâdisât mezkûnin bir kanûna tâbî' bulunmadıklarının istidlâl doğru değildir. Belki [24] kavânin-i mezkûre vesâit tahliliye-i hazıramızın fevkinde bulunduğunu teslim etmek lazım gelir. Birçok vakitten beri sunûf-u basite-i hadisâtadaki sebât ve intizâmı [kanûn] keşf etmiş bulunduğumuz gibi bir kaç vakitten beride sunûf-u ulviye-yi hâdisâtadaki sebât ve intizâma muttali' oluyoruz. Şimdi ise daha 'ulvî sınıfa 'âid hâdiselerin kavâninini henüz keşf edemediğimiz kavânin-i mezkûrenin yokluğunu iddiaya salâhiyyet bahş olamaz. Belki mülakâtımızın za'f-ı hasbiyle anların fi el-hâl istintâc ve izâh edilmelerine muvaffak olunamadığına hüküm ederiz. Günden güne tezâyüd etmekte olan ta'mim ilmi fi el-hâl istintâc vâsil olmuşdur gibi abes bir iddia bulunursa buna iltifa etmeyiz. Aksi takdirde insanlar gitdikçe en muğlâk ve en mazlum olan hâdisâtın kavâninini keşfe muraffak olabileceklerini istintâc emr zarûridir.

Son

Kaynaklar

- Adivar, Abdülhalk Adnan. (2012). *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul.
- Demir, Remzi. (2007). *Philosophia Ottomanica*, Cilt 3, Ankara.
- Doğan, Atilla. (2006). *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Korlaelçi, Murtaza (2002). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara.
- Ronan, Colin A. (2003). *Bilim Tarihi*, çev: Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, Prof. Dr. Feza Günergün, Ankara.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1999). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul.

İnternet adresi

https://tr.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCnir_Erteğ%C3%BCn